

6. LIETUVIŲ KALBOS GRAMATIKOS

6.1. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika – 1653 m. išleista „**Grammatica Litvanica**“. Ją lotynų kalba parašė Karaliaučiaus universiteto filosofijos magistras, Tilžės lietuvių parapijos klebonas **Danielius Kleinas** (1609–1666).

Gramatika pradedama dedikacija kunigaikščiui Frydrichui Vilhelmui, toliau eina pratarmė, du Kleino nuopelnus iškeliantys eilėraščiai ir pati gramatika. Jos tekstą sudaro dvi dalys: „Etimologija“, kur aiškinami fonetikos, rašybos bei morfologijos dalykai, ir „Sintaksė“ – aptariamas žodžių derinimas, valdymas ir sintaksinės konstrukcijos. Kleinas skyrė 8 kalbos dalis: vardą (t. y. vardažodį, į kurį įeina daiktavardis, būdvardis ir skaitvardis), įvardį, veiksmažodį, dalyvį, prievėksmį, prielinksnių, jungtuką ir jaustuką. Gramatikoje nurodomi 6 linksniai; detalai aprašomas garsynas, skiriami trumpieji, ilgieji ir nosiniai balsiai.

1654 m. išleistas vokiškai parašytas Kleino gramatikos variantas „Compendium Litvanico–Germanicum“, skirtas vokiečių valdžios pareigūnams, bendraujantiems su lietuviais.

Kleino gramatiką į lietuvių kalbą išvertė kalbininkas **Kazimieras Eigminas**. Išleista 1957 m.

6.2. Mažoje Lietuvoje XVIII a. išėjo dar dvi vokiškai parašytos lietuvių kalbos gramatikos: „**Lietuvių kalbos gramatikos pradmenys**“ („Anfangsgründe einer Littauischen Grammatik“, 1747) ir „**Naujoji lietuvių kalbos gramatika**“ („Neue Littauische Grammatik“, 1791). Pirmąją parašė Karaliaučiaus universiteto docentas **Povilas Frydrichas Ruigys** (apie 1725–1781). Šioje gramatikoje apžvelgiamos Mažosios Lietuvos tarmės, aprašomos lietuvių kalbos priegaidės, pirmą kartą aptariama būdvardžių bevardė giminė (dabar vieny kalbininkų vadinama negiminine forma, kitų – nederinamąja būsenos forma), veiksmažodžių būtasis dažninis laikas. Antrosios gramatikos autorius Karaliaučiaus vokiečių mokslinės draugijos narys **Gotfrydas Ostermejeris** (1716–1800) naujai suskirsto vardažodžių linksniuotes ir veiksmažodžių asmenuotes, smulkiai aprašo žodžių darybos dalykus, įdeda skyrių „Apie prozodiją“, skirtą eilėdaros klausimams, ir išsamų sintaksės skyrių.

6.3. **Pirmoji mokslinė „Lietuvių kalbos gramatika**“ („Litauische Grammatik“) išleista 1856 m. Prahėje. Ją parašė Prahos ir Jenos universitetų profesorius, vienas iš lyginamosios kalbotyros kūrėjų **Augustas Šleicheris** (August Schleicher, 1821–1868). 1852 m. Šleicheris atvyko į Mažąją Lietuvą iš kaimo žmonių mokyti lietuvių kalbos ir užrašinėti jos duomenų. Jų pagrindu lyginamuoju metodu mokslininkas aprašė lietuvių kalbos fonetiką ir gramatinę sandarą. Šleicheris parodė, kaip reikia tyrinėti gyvąją kalbą. Jo gramatika buvo reikšminga indoeuropeistikos mokslui, lietuvių kalbą padarė tarptautine kalbotyros disciplina.

6.4. 1876 m. pasirodė Karaliaučiaus universiteto profesoriaus **Frydricho Kuršaičio** (1806–1884) vokiečių kalba parašyta „**Lietuvių kalbos gramatika**“ („Grammatik der litauischen Sprache“). Įvadinėje gramatikos dalyje pateikiama bendrųjų duomenų apie Lietuvą, lietuvius ir jų kalbą. Toliau plačiai aptariama lietuvių kalbos fonetika, akcentologija, žodžių daryba ir kaityba, siauriau – sintaksė. Ypač detalai aprašomos lietuvių kalbos priegaidės. Visi lietuviški pavyzdžiai sukirčiuoti, pažymėta priegaidė. Jo pateikti priegaidžių ženklai ~ ~ ~ tebevartojami ir dabar. Gramatikos pabaigoje pridamas skyrelis apie lietuvių liaudies poeziją, skelbiami 25 dainų tekstai.

Lietuvių kalbos priegaidės ir kirčiavimo sistemą Kuršaitis buvo aprašęs anksčiau veikale „Lietuvių kalbos tyrinėjimai“ („Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache“, 1 d. – 1843, 2 d. – 1849).

6.5. **Mokslinę lietuvių kalbos gramatiką lietuviškai** 1885–1892 m. pirmasis parašė Peterburgo dvasinės akademijos lotynų, graikų ir hebrajų kalbų profesorius **Kazimieras Jaunius** (1848–1908) (žr. 7.2). Ji kilo iš Kauno kunigų seminarijoje skaitytų lietuvių kalbos paskaitų konspekto. Jauniaus

gramatikoje pateikiama gana tikslų duomenų apie lietuvių kalbos tarmes, jos gerai susistemintos, nustatyti kirčio atitraukimo bei keletas naujų priegaidės dėsnių, papildytos linksniavimo paradigmos. Gramatiką, Jaunias sukurta sudėtinga rašyba, spaudai parengė ir 1911 m. išleido Jaunias sekretoriumi dirbęs Kazimieras Būga.

Jaunias gramatika, Būgos išversta į rusų kalbą, buvo išleista 1916 m. Ja plačiai naudojosi nelietuviai kalbininkai.

6.6. **Pirmąją norminę lietuvių kalbos gramatiką** parašė bendrinės lietuvių kalbos kūrėjas **Jonas Jablonskis** (1860–1930) (žr. 7.4). 1901 m. Tilžėje buvo išleista „**Lietuviškos kalbos gramatika**“, pasirašyta Petro Kriaušaičio slapyvardžiu. Gramatikos didžiąją dalį sudaro morfologija („Kalbos dalys“), taip pat yra fonetikos („Kirtis“, „Garsai ir skiemens“), sintaksės („Keli sintaksio įstatymai“) ir rašybos („Gramatikos rašyba“) skyriai. Gramatikoje apibrėžtas lietuvių bendrinės kalbos ir tarmių santykis, bendrinės kalbos pamatu įtvirtinta suvalkiečių (vakarų aukštaičių kauniškių) tarmė, kuri kitų tarmių turi būti „sustiprinama ir suremiama“. Gramatikoje nedaug teorinių apibrėžimų ir apibendrinimų: daugiausia konstatuojami faktai ir pateikiama vartojimo pavyzdžių.

Lietuvių bendrinės kalbos normos buvo įteisintos ir teoriškai apibrėžtos vėlesniuose Jono Jablonskio darbuose. Lietuvių kalbos norminimui ypač svarbi „**Lietuvių kalbos gramatika**“ (1919, 1922), kurioje nurodyti ir paaiškinti daugelis lietuvių kalbos reiškinių, apibendrinti žodžių formų vartojimo dalykai, duodama daug taisyklingos lietuvių kalbos pavyzdžių.

„**Lietuvių kalbos sintaksėje**“ (1911) aptartos sakinio dalys, sakinių sandara ir jų rūšys; linksnių ir prielinksnių vartojimas išdėstytas knygoje „**Linksniai ir prielinksniai**“ (1928).

6.7. Išsamią trijų tomų „**Lietuvių kalbos gramatiką**“ („Gramatyka języka litewskiego“) parašė lenkų kalbininkas **Janas Otremskis** (Jan Otrębski, 1889–1971). Šioje Lenkijos mokslų akademijos 1956–1965 m. išleistoje gramatikoje apžvelgiama lietuvių kalbos sandara: pateikiami tiek tuometinės bendrinės, tiek tarmių ir senųjų raštų kalbos faktai, aiškinama lietuvių kalbos formų istorija. Pirmajame tome pateikiama įvadinųjų žinių ir aptariami ankstesni lietuvių kalbos tyrinėjimai, antrajame – nagrinėjama žodžių daryba, trečiajame – morfologijos dalykai. Ketvirtojo tomo, skirto sintaksei, ir penktojo, kuriame turėjo būti dalykinės rodyklės, autorius nebespėjo parengti.

6.8. Didžiausia ir išsamiausia iš visų lietuvių kalbos gramatikų yra tritomė „**Lietuvių kalbos gramatika**“, dažnai vadinama tiesiog akademine gramatika. Ją rašė net 22 kalbininkai: Vytautas Ambrazas, Nijolė Sližienė, Adelė Valeckienė, Elena Valiulytė, Vincas Urbutis ir kt., vadovaujami vyr. redaktoriaus Kazio Ulvydo. Pirmasis tomas (1965) turi įvadą, apima fonetiką ir dalį morfologijos (daiktavardį, būdvardį, skaitvardį ir įvardį), antrasis tomas (1971) – likusią morfologijos dalį (veiksmažodį,rieveiksmį, dalelytę, prielinksnių, jungtuką, jaustuką ir išiktuką), trečiasis tomas (1976) skirtas sintaksei. Jį sudaro dvi dalys: „Junginiai“ ir „Sakiniai“. Pirmojoje dalyje lietuvių kalba apžvelgiama vadinamoju junginių sintaksės būdu, t. y. nagrinėjami žodžių junginiai. Antrojoje – aptariamos sakinio dalys ir sakiniai.

Gramatika yra aprašomojo ir norminamojo pobūdžio. Joje mokliškai aprašyta bendrinės lietuvių kalbos fonetinė ir gramatinė sandara, atskleisti būdingiausi fonetinės ir gramatinės sandaros raidos polinkiai, išryškintos fonetinės, morfologinės (kaitybos bei darybos) ir sintaksinės bendrinės kalbos normos. Šios gramatikos pagrindu rengiamos specialesnės ir siauresnės gramatikos.

6.9. Viena iš tokių yra Lietuvių kalbos institute parengta „**Dabartinės lietuvių kalbos gramatika**“ (I leidimas – 1994, II leidimas – 1996, III – 1997, red. Vytautas Ambrazas, autoriai: Vytautas Ambrazas, Aleksas Girdenis, Adelė Laigonaitė, Nijolė Sližienė, Kazys Ulvydas, Elena Valiulytė ir kt.). Šioje gramatikoje remiantis dabartinės bendrinės lietuvių kalbos vartosena apibrėžiamos svarbiausios žodžių, jų formų ir sakinių sudarymo bei vartojimo normos. Gramatika apima fonologiją, morfologiją

(kartu su žodžių daryba) ir sintaksę. Atsiribota nuo tarminių duomenų, nebūdingų bendrinei kalbai, gramatikos reiškinių raida paliesta tiek, kiek ji atsispindi dabartinėje kalbos sandaroje – daugiausia senesnių ir naujesnių formų gretimine vartosena.

Kompiuterinis lietuvių kalbos žinynas. Nuo morfologijos iki reikalų raštų, sudarė Petras Kniūkšta, Vilnius: Šviesa, 2004.